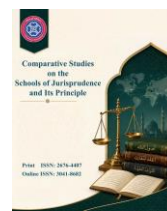

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

Semantic Analysis of the Word "Wus'" in the Holy Qur'an and Its Impact on the Theological Commentary of the Rule of "Task Beyond Capacity"

Ali Salahshoor ^{1✉}

1. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Department of Quran and Hadith, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. Email: salahshoor110ac@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 22 January 2025
Received in revised form 10
March 2025
Accepted 14 April 2025
Available online 20 April 2025

Keywords:

Wus',
Qur'an,
Commentary,
theology, Rule,
task Beyond Capacity (Taklīf
Mā Lā Yutāq).

ABSTRACT

The views of theologians and jurists regarding the permissibility of the rule of *taklīf mā lā yutāq* (task beyond capacity) on the part of God—as well as the possibility or impossibility and moral evaluation (good or evil) of such obligation—have long been subjects of scholarly debate. Those who argue for its impossibility or ethical inadmissibility not only rely on rational arguments but also cite several scriptural evidences from the holy Qur'an, among which the well-known phrase "Lā yukallifu Allāhu nafsān illā wus'ahā" ("God does not burden any soul beyond its capacity") in the end of Sūrat al-Baqara stands out. This verse serves as one of the fundamental bases for analyzing the issue. Furthermore, disagreement over the meaning of the word *wus'* and the scope of its scope in the interpretation of this verse holds particular significance. This study aims to examine the status of the rule of *taklīf mā lā yutāq* in terms of its feasibility, impossibility, and moral valuation, as well as its implications for legal reasoning. Through a descriptive-analytical method and by exploring the views of jurists and exegetes, the research clarifies the concept and scope of *wus'*. In addition to elaborating on the various dimensions of the rule, this study undertakes a comparative analysis of differing perspectives and extracts more precise conclusions regarding the impact of this principle on a deeper understanding of the foundations of divine legislation and justice. It concludes that the semantic scope of *wus'* is comprehensive, encompassing all physical, mental, intellectual, and social human capacities, and that attributing obligation beyond capacity to God is unfounded.

Cite this article: Salahshoor, A. (2025). Semantic Analysis of the Word "Wus'" in the Holy Qur'an and Its Impact on the Theological Commentary of the Rule of "Task Beyond Capacity". *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1), 1-19. <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142995.1522>

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142995.15220>

Introduction

The concept of "Taklīf Mā Lā Yutāq" (i.e., imposing obligations beyond one's capacity) is a foundational topic in Islamic theology and jurisprudence, closely intertwined with the question of divine justice and human capacity. Given the physical, psychological, intellectual, and environmental differences among individuals, a critical question arises: "How can divine justice be justified in the realm of obligations and divine commands?" The key Qur'anic verse, "Lā yukallifu Allāhu nafsān illā wus'ahā" (Q., 2:286), which is echoed in other Qur'anic passages as well, serves as one of the most significant sources for examining this issue. Most Islamic jurists and theologians have regarded this verse as the foundation for the principle of "obligation according to capacity", interpreting it as evidence for the impossibility of God imposing obligations beyond human capacity. This article first seeks to analyze, from both theological and rational perspectives, the possibility or impossibility of attributing obligations beyond capacity to God. It then proceeds to a semantic analysis of the term "wus'" (وسع) in the aforementioned verse. The central question is whether "wus'" refers solely to physical abilities, or whether it encompasses broader dimensions such as moral, psychological, social, and even intellectual capacities and responsibilities. The sources of jurisprudence (fiqh) and Qur'anic exegesis present differing views on the scope of "wus'": some interpret it as pertaining only to legal obligations, while others consider "wus'" a general concept that can elucidate divine justice in all aspects of human life. A comparative review of exegetical and usūlī (principles of jurisprudence) perspectives reveals that this concept offers extensive analytical potential, not only in jurisprudence and legal theory but also in Qur'anic semantics. The aim of this research is to provide a precise re-examination of the principle of "taklīf mā lā yutāq" and the concept of "wus'" in light of al-Baqara/2:286, with a focus on clarifying its conceptual and applied scope.

Method

This study is designed using a descriptive-analytical approach to precisely examine the semantics of the term "wus'" (وسع) in the verse "lā yukallifu Allāhu nafsān illā wus'ahā" (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا) as well as the status of the principle of "taklīf mā lā yutāq" (تكليف ما لا يطاق). In order to achieve a rigorous analysis, exegetical, jurisprudential, and theological sources have been studied and compared to elucidate the differences of opinion and the semantic scope of the term "wus'". This approach, by enabling the reproducibility and replicability of the study, provides a foundation for a deeper understanding of the principle of taklīf mā lā yutāq in light of Qur'anic verses and scientific as well as religious theories.

Results

The findings of this research clearly indicate that Imāmī and Mu'tazilī theologians and jurists, based on Qur'anic verses and rational arguments, have rejected the attribution of taklīf mā lā yutāq to God and have considered such an obligation as inadmissible. In contrast, the Ash'arites have deemed the imposition of an intrinsically impossible obligation (al-mumtani' al-dhātī) as impossible, but have allowed for the possibility of an obligation that is extrinsically impossible (mumtani' bi-l-ghayr). They have also considered the command to the impossible in the form of a declarative statement as possible.

The concept of "wus'" has been widely defined as human capacity or ability, and prominent exegetes have regarded it as encompassing all dimensions of life, including physical, ethical, social, and intellectual aspects. Divine justice has been explained on the basis of differences in human capacities, such that each individual's responsibility is proportionate to their wus' in all domains. Furthermore, the principle of obligation within the limits of wus' serves as a significant rational foundation for the derivation of jurisprudential, legal, and ethical rulings and plays a key role in the conceptual development of "wus'."

Conclusions

This study, by examining the verse "lā yukallifu Allāhu nafsān illā wus'ahā," provides a precise explanation of the principle of taklīf mā lā yutāq and the concept of "wus'"—a concept that holds fundamental importance in Islamic jurisprudential, theological, and exegetical sources and is central to discussions on divine justice and the limits of human obligation. The results of the analysis show that attributing obligations beyond wus' to God is not only incompatible with the principle of divine justice but is also seriously challenged from both rational and transmitted perspectives. The views of Imāmī and Mu'tazilī theologians, with their emphasis on divine justice, reject such an attribution, arguing that God, based on justice and wisdom, does not obligate humans beyond their capacity. On the other hand, theoretical disagreements regarding the breadth and levels of the concept of "wus'" indicate that this term possesses various physical, psychological, intellectual, ethical, and social dimensions, making it applicable not only to legal obligations but also to other spheres of human life. While this interpretive diversity demonstrates the depth and extensiveness of the concept, it can also lead to challenges such as the personalization of rulings and difficulties in jurisprudential discipline. Therefore, a precise and systematic clarification of "wus'" is increasingly necessary to maintain coherence in the derivation and implementation of legal rulings.

Moreover, the distinction between the possibility and actualization of obligations beyond wus', as proposed by the Ash'arites, is in fact a logical response to the issue of God's omnipotence and justice: that is, while God has the power to do anything, He, out of justice and wisdom, does not actualize the imposition of obligations beyond human capacity. This perspective demonstrates that divine justice and God's absolute power are in no way in conflict.

Ultimately, the findings of this research not only contribute to a better understanding of the principle of taklīf mā lā yutāq and divine justice but also represent an important step toward clarifying the scope of the concept of "wus'" in the fields of jurisprudence, theology, and the humanities. This can pave the way for further studies on the relationship between divine justice and individual and social differences among humans and can be beneficial in addressing fundamental questions in the realm of religion and contemporary life.

Funding

This research received no specific financial support.

CRedit authorship contribution statement

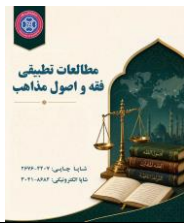
This article is the result of research conducted solely by a single author.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest

Acknowledgements

Finally, I would like to thank the efforts and assistance of Dr. Soheila Rostami, the respected editor-in-chief of the bi-monthly journal *Vazeen* (Comparative Studies of Jurisprudence and Principles of Religions), and Dr. Varya Hafidi, the internal editor of the journal, who did not hesitate to provide valuable guidance in correcting the shortcomings and correcting the article, as well as the esteemed referees who pointed out the subtleties of the research with their insight.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

تحلیل معناشناختی واژه «وسع» در قرآن کریم و تأثیر آن بر تفسیر کلامی قاعده تکلیف مالایطاق

علی سلحشور^۱ ✉

۱. استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، رشته قرآن و حدیث، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: salahshoor110ac@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۳۱ کلیدواژه‌ها: وسع، قرآن، تفسیر، کلام، قاعده، تکلیف مالایطاق.	آرای متکلمان و فقها درباره جواز قاعده «تکلیف مالایطاق» از ناحیه پروردگار و امکان یا امتناع و نیز حسن و قبح آن، همواره مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. موافقان امتناع یا قبح تکلیف بمالایطاق علاوه بر استدلال‌های عقلی، در استناد به دلایل نقلی نیز به چندین آیه از قرآن کریم اشاره کرده‌اند که از جمله آن‌ها عبارت معروف «لا یكلف الله نفساً إلا وسعها» در آیه پایانی سوره بقره است. آیه مذکور به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین مبانی در تحلیل این مسئله مطرح شده است. علاوه بر این، اختلاف‌نظر در خصوص معنای واژه «وسع» و محدوده و دایره مصادیق آن در تفسیر این آیه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هدف پژوهش حاضر، بررسی وضعیت قاعده تکلیف مالایطاق از نظر امکان، امتناع و همچنین حسن و قبح آن و نیز آثار آن بر نگرش فقهی است؛ به‌گونه‌ای که با تحلیل دیدگاه‌های فقها و مفسران و با روش توصیفی - تحلیلی، مفهوم و گستره مصادیق «وسع» تبیین و نشان داده شود. این تحقیق علاوه بر تبیین ابعاد مختلف قاعده تکلیف مالایطاق، به بررسی تطبیقی دیدگاه‌ها و استخراج نتایج دقیق‌تر در خصوص تأثیر این اصل بر فهم عمیق‌تر مبانی تشریع و عدالت الهی پرداخته و به این نتیجه رسیده که دایره مفهومی واسع فراگیر است و همه توانایی‌های جسمی، روحی، فکری و اجتماعی انسان را دربرمی‌گیرد و نیز انتساب تکلیف مالایطاق به خداوند نادرست است.

استناد: سلحشور، علی. (۱۴۰۴). تحلیل معناشناختی واژه «وسع» در قرآن کریم و تأثیر آن بر تفسیر کلامی قاعده تکلیف مالایطاق. *مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب*، ۸، (۱)، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142995.1522>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

انسان‌ها دارای ظرفیت‌ها و توانمندی‌های گوناگونی در تمام ساحات انسان‌شناختی هستند، یکی از ابهاماتی که همواره در مبحث عدالت الهی مطرح است معطوف به این نکته است که اصل عدالت و برابری انسان‌ها در حیطه تکالیف و اوامر و نواهی الهی - با وجود این تفاوت‌ها - چگونه قابل توجیه است. آیه شریفه «لَا يَكْفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وَسْعَهَا» که نظیر آن در مواضع دیگری در قرآن نیز وجود دارد (بقره/۳۳۳؛ انعام/۱۵۲؛ اعراف/۴۲؛ مؤمنون/۶۲)، از آیات کلیدی قرآن کریم است که در بسیاری از متون فقهی، کلامی و تفسیری مورد بحث قرار گرفته است. اغلب عالمان اسلامی خاستگاه قاعده تکلیف مالایطاق را آیه ۲۸۶ بقره دانسته‌اند. این آیه به‌وضوح بیان می‌کند که خداوند هیچ‌کس را به‌کاری بیشتر از توانایی او مکلف نمی‌کند. آرای فقها و متکلمان درباره امکان و امتناع، وقوع و عدم وقوع و قبح تکلیف مالایطاق، مختلف است. این مفهوم به‌ویژه در فقه اسلامی به‌عنوان قاعده‌ای بنیادین در زمینه تکالیف دینی و شرعی از سوی بسیاری از فقها و متکلمان از جمله امامیه و معتزله مورد پذیرش قرار گرفته است. علاوه بر آن سوالات متعددی پیرامون دایره و مفهوم دقیق واژه «وسع» مطرح است. آیا وسع و توانایی، مشتمل بر تمام قوا و قابلیت‌های جسمی، روحی، فکری انسان است یا صرفاً ظرفیت جسمی او مدنظر است. از سوی دیگر باید بررسی شود که مراد از تکلیف، تنها احکام شرعی و تکالیف دینی است یا این که این مفهوم ابعاد گسترده‌تری همچون وظایف اخلاقی، اجتماعی و حتی فکری انسان‌ها را نیز در بر می‌گیرد؟

این پژوهش به این مسئله پرداخته که اولاً انتساب تکلیف مالایطاق به خداوند از نظر امکان و امتناع یا حسن و قبح چگونه است و ثانیاً مفهوم وسع در آیه مذکور چیست و گستره مصادیق آن چگونه قابل تبیین است.

بررسی سوالات فوق، به‌ویژه با توجه به اختلاف دیدگاه‌های فقها در موضوع جواز یا عدم جواز «تکلیف خارج از وسع» از سوی خداوند و مفسران برجسته قرآن، اهمیت ویژه‌ای دارد. درباره گستره معنایی «وسع»، تفسیرهای مختلفی از آیه فوق ارائه شده است. به این‌صورت که غالباً در تفاسیر فقهی، برخی از مفسران مانند جصاص «وسع» را تنها محدود به تکالیف شرعی و فقهی می‌بینند (جصاص، ۱۴۰۵/۱۱۲)، در حالی که برخی دیگر به این آیه در قالب مفهومی وسیع‌تری نگریسته و آن را به تمامی ابعاد زندگی انسانی، از جمله اخلاق، رفتار اجتماعی و حتی مسائل روان‌شناختی، جسمانی و فکری گسترش می‌دهند که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد. این تفاوت دیدگاه‌ها نشان‌دهنده پیچیدگی و عمق مفهوم «وسع» است که نه تنها در فقه و کلام، بلکه در علوم انسانی و اجتماعی نیز کاربرد دارد. همچنین یکی از ضرورت‌های این مطالعه پرداختن به شبهات در باب عدالت الهی و تفاوت‌های جسمی، روانی و محیطی مکلفان است که آن را نیز مورد بررسی قرار داده است.

هدف این پژوهش، تبیین دقیق‌تر اصل تکلیف مالایطاق و نیز بررسی و واکاوی معناشناختی واژه «وسع» در آیه «لَا يَكْفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وَسْعَهَا» است، با این رویکرد که آیا مفهوم «وسع» تنها به تکالیف شرعی و دینی محدود می‌شود یا سایر حوزه‌های انسانی را نیز در بر می‌گیرد. همچنین این مقاله سعی دارد با بررسی دیدگاه‌های مفسران برجسته قرآن و فقها، دایره دقیق مصادیق این مفهوم را روشن کرده و به بحث و تحلیل پیرامون کاربردهای گسترده‌تر آن در ساحت‌های اخلاقی، اجتماعی و انسانی پرداخته و نشان دهد که این قاعده چگونه می‌تواند در فهم بهتر تکالیف الهی و عدالت خداوند در زندگی بشر به‌کار گرفته شود. این مبحث نه تنها در راستای فهم قرآن کریم و اصول فقه اسلامی بلکه در ارتباط با مسائل اجتماعی و انسانی نیز دارای اهمیت و کاربرد است.

قاعده «تکلیف مالایطاق» از دیرباز در منابع کلامی، اصولی و فقهی مورد توجه قرار گرفته و اندیشمندان این حوزه‌ها، آرا و استدلال‌های متنوعی در این‌باره عرضه کرده‌اند. در منابع تفسیری نیز، ذیل آیات مرتبط با «تکلیف در حد وسع» به‌ویژه آیه ۲۸۶ سوره بقره، مباحث متعددی پیرامون این قاعده طرح شده است. افزون بر این، در منابع اصول فقه و قواعد فقهیه، به مناسبت مباحثی همچون تعریف اجتهاد و شرایط مجتهد، مباحث دقیقی درباره مفهوم وسع و سنجش گستره توانایی مکلفان مطرح گردیده است؛ چنان‌که آخوند خراسانی در کفایة الأصول، وسع مجتهد را در نیل به ظن معتبر، شرط دانسته است (خراسانی، ۱۴۰۹).

۴۶۰/۲)، و شیخ انصاری در فرائد الأصول، اجتهاد را متوقف بر توانایی علمی استنباط احکام قلمداد کرده است (انصاری، ۱۴۱۵، ۳/۱). در همین راستا، مقاله‌ای با عنوان «تحلیل برهان عدل الهی در امتناع تکلیف فراتر از طاقت در کلام امام رضا(ع) و لوازم آن» به قلم فرامرز قراملکی و همکاران در فصلنامه فرهنگ رضوی، بهار ۱۴۰۲، شماره ۴۱ منتشر شده است. نویسندگان این مقاله، با تمرکز بر قاعده عدل الهی، براساس دو روایت منسوب به امام رضا(ع)، به اثبات امتناع تکلیف مالا یطاق پرداخته‌اند. همچنین، مقاله‌ای با عنوان «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا: دعاوی التفات من التكاليف الشرعية» به قلم فادی عبداللطیف در وبسایت طریق الاسلام به زبان عربی منتشر شده که به تحلیل لغوی و تفسیری واژگان «التکلیف» و «الوسع» در قرآن کریم می‌پردازد. نویسنده در پژوهش مذکور به این نتیجه رسیده است که این واژگان در قرآن بدون معانی اصطلاحی خاص به کار رفته‌اند و از مفاهیم آن‌ها نمی‌توان برای توجیه عدول از تکالیف شرعی بهره برد. با وجود مباحث لغوی مفسران درباره واژه وسع، تاکنون پژوهش مستقلی که به تحلیل جامع این مفهوم از منظر معناشناسی قرآنی بپردازد، انجام نشده است.

۱. مفهوم وسع در قرآن

واژه «وسع» و مشتقات آن که عبارتند از: «وسع، وسعها، واسع، سعه، موسع» جمعاً ۳۲ مرتبه در قرآن آمده است (فؤاد عبدالباقی، ۱۳۹۱). ماده وسع، دلالت دارد بر فراخی و گستردگی و نقطه مقابل آن تنگی و سختی است (ابن فارس، ۱۴۲۲، ۱۰۵۲). راغب می‌نویسد این واژه به معنای وسعت و فراخی است؛ خواه در مفهوم مکانی باشد مانند: «إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ» (عنکبوت/۵۶)، «أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً» (نساء/۹۷) و یا در مفهوم وضع و حال مانند: «لَيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ» (طلاق/۷). همچنین موسع در آیه «عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرَهُ» (بقره/۲۳۶) به معنای توانگر و کسی است که در وسعت و فراخی نعمت باشد (راغب، ۱۴۲۲، ۵۳۸). راغب اصفهانی مفهوم این واژه در آیه «إِنَّا لَمَوْسِعُونَ» (ذاریات/۴۷) را مشابه آیه «الَّذِي اعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طه/۵۰) دانسته است یعنی خداوند فراخمند و تواناست و به هر پدیده، آنچه را که سزاوار و لازم بوده عطا کرده است (راغب، ۱۴۲۲، ۵۳۸)، و در آیات: «وَسِعَ كُلُّ شَيْءٍ عِلْمًا» (طه/۹۸) و «وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره/۲۴۷) آن‌را اشاره به وسعت و احاطه علم و قدرت الهی می‌داند (راغب، ۱۴۲۲، ۵۳۸). وی آیه مورد بحث مقاله یعنی: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره/۲۸۶) را چنین معنا می‌کند که خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانش، مکلف نمی‌کند. راغب اشاره می‌کند که برخی آیه را این گونه معنا کرده‌اند که خداوند تکلیف نمی‌کند کسی را مگر آنکه ثمره آن تکلیف، سعه و فراخی نعمت است (راغب، ۱۴۲۲، ۵۳۸). بنابر آنچه گفته شد، واژه «وسع» در قرآن به مفهوم فراخی و توان‌گری و در آیه مورد بحث به معنای توانایی و ظرفیت انسان است.

در اینجا لازم است توضیح داده شود که با آنکه دو واژه «وسع» و «طاقت» در ظاهر به معنای توانایی و ظرفیت تعبیر می‌شوند؛ اما بررسی کاربردهای قرآنی و تحلیل ریشه‌شناختی آن‌ها نشان می‌دهد که این دو واژه دلالت‌های متفاوتی دارند. ماده «طاقت» یعنی نهایت توانی که انسان برای تحمل مشقت و دشواری در انجام کاری از خود بروز می‌دهد (راغب، ۱۴۲۲، ۳۱۳). واژه «وسع» - چنان که گذشت - بیشتر به معنای گنجایش، ظرفیت درونی و امکان بالقوه در فرد است؛ نوعی استطاعت عام که به مقتضای خلقت و توان وجودی انسان بستگی دارد. در مقابل، «طاقت» ناظر به توان و تحمل فعلی و عینی در شرایط خاص است، یعنی آنچه شخص در وضعیت موجود، با توجه به عوامل محیطی و روحی، می‌تواند بر دوش بکشد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۲۳۱/۱۰). برای مثال، در آیه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره/۲۸۶)، تکلیف الهی مبتنی بر وسع وجودی هر فرد قرار داده شده است، یعنی خداوند هیچ‌گاه امری را بر عهده انسان نمی‌گذارد که در خلقت و ظرفیت بالقوه‌اش نگنجد؛ اما در آیه «رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» (بقره/۲۸۶)، مسئله از جنس دعا و تمناست و از خدا خواسته می‌شود چیزی بر ما تحمیل نشود که در حال حاضر طاقت آن‌را نداریم؛ ولو آنکه در وسع وجودی ما باشد. بنابراین، «وسع» به ظرفیتی درونی و فراگیر اشاره دارد که از سوی خداوند به بشر عطا شده، در حالی که «طاقت» ناظر به وضعیت عینی، و گاه محدود فرد در مواجهه با مشکلات و تکالیف است. این تمایز معنایی، فهم دقیق‌تر و لطیف‌تری از آیاتی که یکی از این دو واژه را به کار گرفته‌اند، ارائه می‌نماید و نشان می‌دهد که انتخاب واژه‌ها در قرآن تا چه اندازه دقیق و هدفمند بوده است. در همین راستا، در منابع اصولی و فقهی نیز به

تفصیل درخصوص «وسع» و «طاقت» و رابطه آنها یا یکدیگر بحث شده است. به‌ویژه در کتاب الوافی به تحلیل مفهوم «وسع» و کاربرد آن در مباحث فقهی پرداخته شده است. در این کتاب به تبیین نحوه ارتباط این مفاهیم با قاعده «تکلیف مالا یطاق» و تأثیر آن در استنباطات فقهی و اصولی پرداخته شده است (کاشانی، ۱۴۰۹، ۹۴).

همچنین با توجه به آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ» (بقره/۱۸۴)، واژه «يُطِيقُونَهُ» به معنای «توانستن» یا «تحمل کردن» آمده است. برخلاف واژه «وسع»، که به ظرفیتی درونی و فراگیر اشاره دارد، «طاقت» در این آیه به معنای توانایی و قدرت عینی و فعلی انسان در تحمل فیزیکی و روانی عمل عبادت یا تکلیف خاص (در اینجا روزه) است. در واقع، «يُطِيقُونَهُ» به‌طور مشخص به وضعیتی اطلاق می‌شود که افراد در آن می‌توانند به‌طور جسمانی روزه را تحمل کنند؛ اما چون روزه برای آنان سخت است یا توانایی جسمانی آن را ندارند، به جای روزه گرفتن، فدیة مالی درنظر گرفته شده است. این تفاوت به وضوح نشان می‌دهد که در آیه مذکور «طاقت» بیشتر به معنای توان جسمانی و قابلیت تحمل فیزیکی است که در شرایط خاص ممکن است دچار محدودیت شود (راغب، ۱۴۲۲، ۳۱۴). در نتیجه واژه «طاقت» در این آیه به‌طور خاص به توانایی‌های فعلی و عینی انسان‌ها در شرایط خاص اشاره دارد؛ بر خلاف «وسع» که به توان بالقوه و ظرفیت کلی و درونی هر فرد مربوط است. براساس آنچه گفته شد، این پژوهش بر روی مفهوم وسع تمرکز دارد؛ زیرا تکلیف فراتر از وسع، به ناتوانی مطلق فرد اشاره دارد؛ اما تکلیف فراتر از طاقت بیشتر ناظر به دشواری و محدودیت در شرایط خاص است نه امور خارج از توانایی فرد مکلف.

۲. آرای مفسران درباره دایره مفهومی وسع در عبارت «لا یکلف الله نفسا الا وسعها»

حال که مفهوم قاعده «تکلیف ما لا یطاق» روشن شد، لازم است بررسی شود که دایره مفهومی و مصادیق وسع در آیه ۲۸۶ بقره چگونه قابل تبیین است. این واژه در سطوح مختلف معنایی و مصداقی به‌ویژه در زمینه‌های فقهی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و عقلانی قابل تحلیل است. سؤال این است که این قاعده ناظر به احکام و تکالیف شرعی مشخص در آئین اسلام و مجموعه واجبات و محرمات است یا سایر ساحات انسانی مانند حیطه اخلاقیات و مسائل اجتماعی و حوزه افکار و اندیشه‌ها را نیز در بر می‌گیرد. برخی از مفسران که ذیل آیه ۲۸۶ بقره قائل به نسخ هستند، این عبارت را ناسخ آیه مذکور برشمرده‌اند. امام شافعی در تفسیر احکام القرآن به نقل از عکرمه آورده است که مسلمانان پس از نزول آیه: «وإن تبدوا ما فی انفسکم أو تخفوه یحاسبکم به الله» (بقره/۲۸۴)، دچار یاس و نگرانی شده و گفتند که اگر خدا با ما چنین کند هلاک می‌شویم. ابن عباس در پاسخ عکرمه با اشاره به سبب نزول آیه «لا یکلف الله نفسا الا وسعها» مقصود از تکلیف را قول و عمل آدمی دانسته، نه نطق باطن که آدمی را بدان تسلطی نیست (شافعی، ۱۴۱۲، ۴۳/۱).

فخر رازی در تفسیر خود بر آیه «لا یکلف الله نفسا الا وسعها» می‌گوید که وسع به معنای «قوه» و «توان» است و شامل تمامی حوزه‌های انسانی می‌شود. او معتقد است که این آیه هیچ‌گونه محدودیتی برای احکام شرعی قائل نمی‌شود و وسیع‌تر از آن است که فقط به واجبات و محرمات دینی مربوط باشد. وسع به معنای توان و ظرفیت است که انسان‌ها در تمامی امور اعم از احکام شرعی، اخلاقی، اجتماعی و حتی فکری، از آن بهره‌مندند. بنابراین، آیه نشان می‌دهد که خداوند انسان‌ها را به هیچ‌کاری که از عهده آن برنیايند، تکلیف نمی‌کند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ۱۱۶/۷-۱۱۸).

ابن کثیر نیز در تفسیر خود ذیل آیه ۲۸۶ بقره به شکل مفصل این موضوع را تحلیل و بررسی کرده و هرچند آن را به‌طور خاص در زمینه تکالیف شرعی دانسته است؛ اما با این حال، او بر این باور است که دایره وسع می‌تواند شامل وظایف اخلاقی و حتی مسائل اجتماعی نیز باشد؛ به‌ویژه زمانی که انسان در شرایط خاصی قرار دارد. «وسع» به معنی قدرت و توانایی است و این آیه نه تنها به مسائل شرعی بلکه به تمامی ساحت‌های انسانی از جمله اخلاق و رفتار اجتماعی اشاره دارد. پس در هر حوزه‌ای که انسان قادر به انجام کاری نباشد، خداوند او را مکلف به انجام آن نخواهد کرد (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ۱۱۶/۷-۱۱۸).

طبرسی ذیل آیه «لا یکلف الله نفسا الا وسعها» می‌گوید: مفهوم وسع شامل همه بخش‌های زندگی انسان است و تنها به واجبات شرعی محدود نمی‌شود. او بر این عقیده است که هر انسانی در هر شرایطی و با هر توانمندی‌ای که دارد، از خداوند تنها تکالیفی

می‌بیند که در حد توان او باشد، چه در حوزه دین و چه در سایر حوزه‌ها. «وسع» به معنای توانایی کامل در انجام امور است و این آیه هیچ‌گونه محدودیتی ندارد که فقط به احکام دینی تعلق داشته باشد. بلکه حتی در امور اخلاقی و اجتماعی نیز هر فرد به انجام امری تکلیف نمی‌شود مگر آنکه از عهده آن برآید (طبرسی، ۱۳۷۲، ۶۸۷/۲).

طبری در تفسیر خود بر آیه «لا یکلف الله نفسا إلا وسعها» تأکید می‌کند که وسع به معنای ظرفیت و توانایی است و این توانایی محدود به تکالیف شرعی نمی‌شود. او معتقد است که وسع ممکن است شامل هر نوع توانایی از جمله قابلیت‌های فکری، جسمی و اجتماعی انسان‌ها باشد. «وسع» به معنای قدرت و توان است و انسان‌ها در تمامی ساحت‌های زندگی خود به میزان توانایی‌شان تکلیف دارند، از جمله در مسائل فکری، اخلاقی، اجتماعی و حتی دینی. این آیه نشان‌دهنده حکمت و رحمت الهی است که در تمامی امور به انسان‌ها تکالیف متناسب با توان آن‌ها می‌دهد (طبری، ۱۴۱۲، ۱۰۳/۳).

برخی مفسران نیز با اشاره به قرائن متصل لفظی و سیاق آیات، مقصود از وسع را مجموعه تاب و توان آدمی و ظرفیت‌های گوناگون او دانسته‌اند (کریمی، ۱۴۰۲، ۳۷۵/۱).

طباطبایی نیز به تحلیل مفهوم «وسع» در آیه «لا یکلف الله نفسا إلا وسعها» پرداخته و به‌طور خاص به گستره این مفهوم اشاره کرده است. از نظر وی مفهوم «وسع» صرفاً به توانایی‌های فیزیکی یا قدرت انجام تکالیف شرعی محدود نمی‌شود، بلکه این واژه به تمامی ظرفیت‌ها و توانمندی‌های انسانی در ابعاد مختلف اشاره دارد. وی بر این نکته تأکید کرده که خداوند از انسان‌ها خواسته‌های متناسب با ظرفیت‌ها و توانایی‌های آنها دارد که شامل تفاوت‌های فردی در ابعاد مختلف می‌شود. طباطبایی می‌گوید: آیه شریفه در حقیقت اشاره به این دارد که تکلیف خداوند بر انسان‌ها متناسب با ظرفیت‌ها و توانمندی‌های مختلف آنها است. این توانمندی‌ها محدود به قدرت جسمانی نیست، بلکه شامل تمامی ظرفیت‌ها از جمله ظرفیت عقلانی، روحی، اخلاقی و اجتماعی نیز می‌شود. بنابراین، هر فرد به اندازه وسع و توانایی‌های خاص خود، مسئولیت و تکالیفی بر دوش دارد و به همان اندازه مسئول است (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۳۲۹/۱). او در ادامه می‌افزاید که: تکالیف خداوند به‌گونه‌ای است که هیچ فردی بیشتر از توان و ظرفیت خود موظف به انجام کاری نمی‌شود و این ظرفیت در هر فرد متفاوت است. این تفاوت‌ها می‌تواند ناشی از شرایط فکری، اقتصادی، اجتماعی، روحی و حتی فرهنگی انسان‌ها باشد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۶۸۴/۲).

بر این اساس مفهوم «وسع» در قرآن فراتر از یک مفهوم مجرد است و به‌طور گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف زندگی انسانی به‌ویژه در امور دینی، اخلاقی، اجتماعی و عقلانی کاربرد دارد. مفسران از جمله فخر رازی، طبری، طباطبایی و دیگران در تفسیر آیه «لا یکلف الله نفسا إلا وسعها» به این نکته تأکید دارند که مفهوم «وسع» در این آیه تنها به توانایی‌های جسمانی محدود نمی‌شود، بلکه به تمامی ابعاد انسانی اعم از عقلانی، اخلاقی و اجتماعی اشاره دارد. این مفهوم به نوعی معیاری برای اعمال عدالت الهی است که در آن، هر فرد براساس شرایط خاص خود، تکالیف مناسب با توانش دریافت می‌کند. آنان تأکید دارند که وسع به‌عنوان یک معیار برای تکلیف، در واقع نشان‌دهنده ظرفیت‌های مختلف انسانی است که در هر فرد به‌نحو خاصی وجود دارد. این ظرفیت‌ها در افراد مختلف، بسته به ویژگی‌های جسمانی، فکری، روانی و اجتماعی متفاوت است؛ لذا مفهوم وسع به‌طور فراگیرتری در نظر گرفته می‌شود که شامل تمامی ابعاد و ساحت‌های انسانی است و محدود به تکالیف شرعی و فقهی نیست.

۳. مفهوم قاعده تکلیف مالایطاق

تکلیف مصدر باب تفعیل از ریشه «کلف» در لغت به معنای سختی و در اصطلاح، واجب گردانیدن یک امر الهی است که برخاسته از احکام و خطاب‌های شرعی مانند وجوب نماز یا حرمت شرب خمر و سایر اوامر و زواجر الهی می‌باشد و «ما لا یطاق» به معنای هر آن چیزی است که خارج از توان و طاقت انسان باشد. عبارت «تکلیف مالایطاق» اصطلاحی است کلامی - فقهی و به معنای واجب کردن تکلیف یا تکالیفی از طرف خداوند بر مکلف به‌نحوی که فراتر از توانایی فرد باشد. در مورد تعریف قاعده «تکلیف مالایطاق» صاحب‌نظران فقه اسلامی، این قاعده را به‌عنوان یک بنیان اساسی در فهم تکالیف دینی و اخلاقی مطرح کرده‌اند. شیخ طوسی قاعده «تکلیف مالایطاق» را به این صورت تعریف می‌کند: «تکلیف مالایطاق یعنی تکلیف به عملی که از

عهده انسان بر نمی آید و او قادر به انجام آن نیست (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰/۶). علامه حلی می گوید: «تکلیف مالا یطاق به این معنا است که انسان به انجام امری مکلف نخواهد شد که از قدرت او خارج باشد» (حلی، ۱۴۱۳، ۴۵). قاضی عبدالجبار در کتاب المغنی، قاعده «تکلیف مالا یطاق» را چنین تعریف می کند: «تکلیف مالا یطاق یعنی تکلیف به امری که از توان انسان خارج باشد. امتناع این مسئله مطابق با اصل عدالت الهی است (قاضی عبدالجبار، بی تا، ۲۳۴/۵). نظیر همین تعریف را فخر رازی نیز بیان کرده است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ۲۸۷/۲).

در علم اصول فقه، این قاعده به عنوان یکی از اصول ابتدایی در فقه اسلامی مطرح است و در کتاب های اصول فقه به طور جدی بررسی شده است. شهید اول قاعده «تکلیف مالا یطاق» را به این صورت شرح می دهد: خداوند انسان ها را به کاری که از عهده آنها خارج باشد، مکلف نمی کند و این قاعده به طور کلی در تمامی احکام شرعی جاری است (شهید اول، ۱۴۱۹، ۱۱۲/۱). همچنین شیخ انصاری و شهید اول آورده اند: «این قاعده به معنای این است که در هر شریطی تکلیف به انجام کاری که انسان قادر به انجام آن نیست محال است و این را می توان از اصول اولیه فقه و ناشی از عدالت الهی دانست» (شیخ انصاری، ۱۴۰۰، ۷۸/۱؛ شهید اول، ۱۴۱۹، ۱۱۲/۱). برخی از مفسران با اشاره به آیه «یرید الله بکم الیسر و لا یرید بکم العسر» (بقره/۱۸۵)، عبارت لا یکلف الله نفسا الا وسعها، را ناظر بر امتناع تکلیف خارج از وسع دانسته اند (کاشانی، بی تا، ۱۶۲/۲).

درباره جواز یا عدم جواز چنین تکلیفی، آرای عالمان اسلامی متفاوت است. هرچند در باب دلایل بروز این اختلافات در آرا، عوامل متعددی از قبیل مبانی فقهی عالمان و نیز پیش فرض های آنان در شکل گیری مبانی و استنباط های فقهی نقش داشته است. مقصود از پیش فرض های فقهی، نگرش کلی و جامع فقیه به شریعت و مبانی و مقاصد آن و انتظاراتی است که وی از شریعت و احکام آن دارد. مواردی از قبیل شرایط فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، دایره اطلاعات و آگاهی های فقیه و نیز ویژگی های روانی و محیطی (ضیایی، ۱۴۰۳، ۱-۲۶؛ حفیدی، ۱۴۰۲، ۱۳۱)؛ لذا برخی مانند اشاعره براساس مجموعه ای از استنادات نقلی و استدلال های عقلی آن را مجاز دانسته و برخی دیگر مانند معتزله و امامیه آن را نادرست شمرده و مبتنی بر استنادات و استدلال های خود، انتسابش به خداوند را قبیح و نادرست دانسته اند.

۴-۱. آرای کلامی امامیه درباره «تکلیف ما لا یطاق» و آثار فقهی آن

در فقه امامیه، قاعده «تکلیف مالا یطاق» یکی از اصول اساسی است که در موارد مختلف فقهی و کلامی مورد توجه قرار گرفته است. (مظفر، ۲۰۰۴، ۱۵۰/۱). این قاعده براساس آیه «لا یکلف الله نفسا الا وسعها» (بقره/۲۸۶) تأسیس شده است. امامیه این قاعده را یک اصل فقهی و کلامی می دانند که برای محدود کردن تکالیف دینی به ظرفیت های انسانی مورد استفاده قرار می گیرد.

طباطبایی آیه «لا یکلف الله نفسا الا وسعها» (بقره/۲۸۶) را از جمله آیات معروفی می داند که این قاعده مبتنی بر آن تأسیس شده است در تفسیرهای امامیه، این آیه به عنوان پایه و مبنای اصلی قاعده «تکلیف مالا یطاق» شناخته می شود (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۴۴۴/۲). وی در تفسیر این آیه می گوید: «خداوند حکیم است و هیچ دستوری جز آنکه منطبق با مصلحت و توان انسان باشد صادر نمی کند» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۴۴۴/۲). فقهای امامیه در منابع مختلف فقهی خود این قاعده را مورد تأیید قرار داده اند. از جمله شیخ طوسی در «التهذیب» - که به روایات فقهی اختصاص دارد و در واقع شرحی است بر رساله فقهی استادش شیخ مفید، یعنی «المقنعه» - این قاعده را از اصول مسلم فقه امامیه دانسته و در شرح آن آورده است که این قاعده در فقه امامیه به عنوان یک اصل برای تسهیل اجرای احکام و تکالیف دینی در نظر گرفته شده است (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰/۶). وی اشاره می کند که هیچ فقیه و متکلمی نمی تواند چیزی را بر انسان تحمیل کند که در عمل از عهده آن بر نمی آید؛ چراکه این برخلاف حکمت الهی است (طوسی، ۱۴۰۷، ۲۰/۶). ضمن آنکه نظیر همین سخن را وی در المبسوط نیز بیان کرده است (طوسی، ۱۳۸۷، ۱۲۴/۱). از طرفی اغلب متکلمان امامیه، براساس مسئله حسن و قبح عقلی، تکلیف خارج از وسع را امر قبیح دانسته و به دلیل عدم امکان صدور امر قبیح از سوی خداوند، آن را ممتنع دانسته اند (حلی، ۱۴۰، ۷۱؛ سیوری حلی، ۱۳۹۷، ۳۸۶-۳۸۷). علامه حلی نیز تأکید

می‌کند که قاعده «تکلیف در حد وسع» یکی از قواعدی است که در شریعت اسلامی پذیرفته شده است و براساس این قاعده، خداوند از انسان‌ها نمی‌خواهد که کاری فراتر از توانشان انجام دهند (حلی، ۱۴۱۳، ۴۵). همچنین امام خمینی در کتاب فقهی خود «تحریر الوسیله» به‌طور روشن اشاره کرده که در صورت عدم توانایی انسان در انجام تکلیفی خاص، تکلیف از دوش او برداشته می‌شود (خمینی (امام)، ۱۳۷۹، ۱/ ۲۲۷). متکلمان از جمله آخوند خراسانی نیز به بررسی قاعده «تکلیف مالایطاق» پرداخته و ممتنع بودن آن را جزء اصول کلامی امامیه دانسته است. وی به این نکته اشاره کرده که چنین وضعیتی مستلزم ظلم است و خداوند هیچ کس را به ظلم تکلیف نمی‌کند (خراسانی، ۱۴۰۹، ۱۲۰). صاحب تفسیر گازر نیز ضمن نقل سخنی از سفیان عیینه با تأکید بر مسئله عدالت، بر ممتنع بودن تکلیف خارج از طاق استدلالت کرده است (جرجانی، ۱۳۷۸، ۱/ ۳۸۰). در تفسیر کلامی دیگر به این موضوع اشاراتی شده است از جمله بلاغی ذیل آیه مورد بحث، از زاویه‌ای دیگر یعنی «عبث بودن» تکلیف خارج از وسع، صدور آن را از خدای متعال نفی کرده است (بلاغی، بی‌تا، ۱/ ۲۵۲).

بنابر آنچه گفته شد قاعده «تکلیف مالایطاق» و مجاز نبودن آن در فقه امامیه به‌عنوان یک اصل کلی پذیرفته شده است. این قاعده علاوه بر قرآن در بسیاری از متون فقهی، کلامی و تفسیری امامیه مورد تأکید قرار گرفته و برای تبیین اصول فقهی و در استنباط‌های فقهی به‌عنوان یک مبنا به‌کار گرفته می‌شود و فقهای امامیه در منابع مختلف فقهی و کلامی خود قاعده تکلیف در حد وسع را پذیرفته و بدان تأکید ورزیده‌اند.

۴-۲. آرای کلامی اشاعره درباره «تکلیف ما لا یطاق» و آثار فقهی آن

دیدگاه اشاعره نسبت به این موضوع با دیدگاه امامیه تفاوت‌هایی دارد. اشاعره برخلاف امامیه به‌طور کلی بر این عقیده‌اند که خداوند به‌دلیل صفات علم، قدرت و اراده، قادر است هر چیزی را حتی آنچه که برای انسان‌ها غیرممکن است به آن‌ها تکلیف کند (شهرستانی، ۱۴۲۱، ۱۰۶/۱). هرچند با بررسی منابع روشن می‌شود که در فقه و کلام اشاعره، بحث «تکلیف مالایطاق» به‌طور صریح به اندازه فقه امامیه مطرح نشده است.

اشاعره معتقدند که هیچ‌گونه مانعی برای تکلیف به کارهایی که انسان‌ها قادر به انجام آن‌ها نیستند، وجود ندارد و هیچ چیزی نمی‌تواند با عنوان محال (غیرممکن) در اراده خداوند راه یابد. به عبارت دیگر، برای خداوند هیچ محدودیتی در ایجاب و تکلیف وجود ندارد و او می‌تواند انسان‌ها را به هر امری، حتی امری که ظاهراً غیرممکن است، موظف کند. بنابراین، برخلاف امامیه که قاعده مجاز نبودن «تکلیف مالایطاق» را جزء اصول فقهی و کلامی خود می‌دانند، به نظر می‌رسد که اشاعره به این قاعده اعتقادی ندارند و چنین تفسیری از آیات قرآن و دستورات دینی را نمی‌پذیرند (تفتازانی، ۱۴۰۹، ۲۹۶/۴؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ۵۱۴/۱؛ نیشابوری، ۱۴۲۳، ۱۰۰-۱۰۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ۵۷۷/۲). اشاعره در بیان دیدگاه‌های خود استدلال‌هایی به شرح زیر ارائه داده‌اند که بررسی دقیق آن نشان می‌دهد که مقصود اشاعره، مجاز شمردن تکلیف ما لا یطاق - به‌شکل بلاقید - نیست و استدلال آنان ناظر به مفهوم دیگری است.

۴-۲-۱. استدلال به قدرت مطلق خداوند: اشاعره به قدرت مطلقه خداوند استناد جسته و آن را دلیلی بر جواز تکلیف

مالایطاق دانسته‌اند. از جمله عبدالقاهر بغدادی بیان می‌دارد که خداوند قادر مطلق است و قدرت از صفات ذاتی خداست و هیچ چیزی از قدرت او خارج نیست در نتیجه هیچ‌گونه محدودیتی در اراده خداوند از جمله در مکلف کردن عباد وجود ندارد. حتی اگر آن تکلیف خارج از ظرفیت انسان‌ها باشد (بغدادی، ۱۹۷۷، ۱۸۹). در شرح دقیق‌تر دیدگاه اشاعره باید گفت، در حقیقت میان «امکان وقوع» و «وقوع بالفعل» تمایزی اساسی وجود دارد که در مباحث کلامی و اصولی نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کند. به‌عنوان مثال، در آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ» (نساء/۴۸)، این پرسش مطرح می‌شود که آیا عدم مغفرت در شرک به این معناست که خداوند از لحاظ ذاتی قادر به آمرزش چنین گناهی نیست، یا این که این امر از حیث اراده الهی ممتنع است؟ اشاعره، براساس مبانی خاص خود در باب قدرت الهی، به‌وضوح میان قدرت ذاتی خداوند و فعل ارادی او تفاوت قائل شده‌اند. به بیان دیگر، آنان معتقدند که قدرت الهی شامل همه امور ممکن است؛ اما این بدان معنا نیست که هر چیزی که قدرت بر آن تعلق

می‌گیرد، ضرورتاً در عالم واقع نیز تحقق یابد. این تفکیک در بحث «تکلیف ما لا یطاق» نیز به روشنی مطرح شده است. اشاعره بر این باورند که خداوند می‌تواند انسان را مکلف به امری فراتر از توان او سازد؛ اما در واقع چنین امری رخ نمی‌دهد (به فعلیت در نمی‌آید). این دیدگاه را می‌توان در آثار اصولی و کلامی آنان یافت. به عنوان نمونه، تاج‌الدین سبکی، در مبحث تکلیف ما لا یطاق، به بیان آرای اصولیان پرداخته و دیدگاه‌های مختلفی را درباره امکان و وقوع این مسئله بررسی کرده و عطار شافعی در حاشیه خود بر شرح جلال محلی به توضیح آن پرداخته است (عطار ۱۲۵۰، ۱/ ۷۲-۲۶۹). بر این اساس، آنان به روشنی نشان داده‌اند که قدرت الهی به هر امری تعلق می‌گیرد؛ اما این تعلق به معنای وقوع خارجی آن نیست. این تمایز، نه تنها در مسائل الهیاتی بلکه در سایر مباحث اصولی و فقهی نیز کاربردهای گسترده‌ای دارد.

۲-۴. استدلال مبتنی بر جبرگرایی: اشاعره معتقدند که انسان‌ها هیچ آزادی ارادی برای انتخاب اعمال خود ندارند. بنابراین، اگر خداوند کسی را به کاری موظف کند که از عهده او بر نمی‌آید، این در قاموس قدرت خداوند و مبتنی بر اراده او است و در صورت تحقق چنین اراده‌ای، بلافاصله توانایی انجام آن نیز در بندگان ایجاد می‌شود (ابن فورک، ۱۹۸۷، ۴۱/۱-۴۲). علاوه بر این در برخی کتاب‌های کلامی و فقهی اشاعره، به این موضوع تصریح شده است. از جمله ابوالحسن اشعری در کتاب «مقالات الاسلامیین» بیان می‌کند که هیچ محدودیتی برای تکالیف خداوند وجود ندارد؛ چراکه اراده خداوند بر تمام امور حاکم است و او می‌تواند هر کاری را به انسان‌ها تکلیف کند، حتی اگر آن تکلیف برای آنان غیرممکن باشد (اشعری ۱۴۰۰، ۱۶۹/۱). غزالی در کتاب «المستصفی» این بحث را مطرح کرده و می‌گوید که خداوند می‌تواند انسان‌ها را به انجام کارهایی که از عهده آنها بر نمی‌آید، موظف کند؛ زیرا هیچ چیزی خارج از قدرت خداوند نیست (غزالی، بی‌تا، ۱۰۲/۲).

براساس آنچه گفته شد در کلام اشاعره، نظریه «تکلیف ما لا یطاق» وجود ندارد. آنها بر این باورند که خداوند قادر است به هر چیزی تکلیف کند، حتی اگر آن کار برای انسان‌ها غیرممکن به نظر برسد. این دیدگاه بیشتر بر پایه اعتقاد به قدرت مطلق خداوند و نظریه جبر استوار است. در باب قدرت مطلق خداوند، امامیه و معتزله امتناع تکلیف ما لا یطاق را در تنافی با قدرت مطلق خداوند ندانسته و این استدلال را مردود شمرده‌اند (مکی بن حموش، ۱۴۲۹، ۹۴۱/۱)؛ اما اشاعره هیچ‌گونه محدودیتی برای اراده و قدرت خداوند قائل نیستند و معتقدند که هیچ کاری از نظر خداوند غیرممکن نیست. در تحلیل دقیق‌تر دیدگاه اشاعره، جلال‌الدین محلی در شرح خود بر کتاب سبکی ضمن ارائه بحثی مفصل، با تفکیک بین تکلیف به «ممتنع بالذات» یعنی چیزی که ذاتاً محال است (مانند جمع بین سیاهی و سفیدی) و «ممتنع بالغیر» (مانند راه رفتن شخص فلج) بر این مطلب تأکید دارد که سخن اشاعره دائر بر امکان تکلیف ما لا یطاق در ناحیه ممتنع بالغیر است؛ مانند ایمان ابولهب و سایر مصادیق آن؛ به این صورت که در عین حالی که مکلف به ایمان آوردن هستند؛ اما به دلیل سوره مسد با علم خداوند، عدم ایمانشان مسجل است؛ لذا در این مورد، تکلیف ابولهب به ایمان آوردن، تکلیف به امر ممتنع بالغیر است که واقع شده، نه بالذات (عطار ۱۲۵۰، ۲۷۳/۱).

وی در ادامه استدلال خود اضافه می‌کند که: اگر مقصود از تکلیف، طلب فعلی ناممکن باشد، صدور چنین تکلیفی از ناحیه عالمی که می‌داند وقوع آن ممکن نیست، محال است؛ اما اگر مقصود، صرف صدور صیغه امر باشد - نه طلب واقعی - مانند: «کنونا قرده خاسئین» (بقره/ ۶۵)، که به معنای امر نیست بلکه خبر در مقام انشاء است، وقوع چنین امری ممتنع نیست (عطار، ۱۲۵۰، ۲۷۱-۲/۱).

۳-۴. آرای کلامی معتزله درباره «تکلیف ما لا یطاق» و آثار فقهی آن

درباره قاعده «تکلیف ما لا یطاق»، باید گفت که آرای معتزله به طور کلی با دیدگاه‌های اشاعره تفاوت‌های اساسی دارد. معتزله به شدت به مفهوم عدالت الهی تأکید دارند و می‌گویند که تکالیف الهی باید با توانایی‌های انسان هم‌خوانی داشته باشد. آنان معتقدند که عدالت الهی اقتضا می‌کند که خداوند هیچ‌گاه انسان را به انجام کاری که از عهده‌اش خارج است مکلف نمی‌کند. معتزله برای اثبات این قاعده به دلایل مختلفی اشاره کرده‌اند که بر پایه عدالت الهی و عقلانیت دینی استوار است که در ادامه بدانها پرداخته می‌شود:

۱-۳-۴. **عدالت الهی:** معتزله عموماً بر عدالت الهی تأکید دارند و عدالت را از صفات ذاتی خداوند می‌دانند. اساس دیدگاه معتزله در این زمینه، به‌عنوان بخشی از نظریه عدالت الهی مطرح می‌شود، به این معنا که اگر خداوند تکلیفی را به انسان‌ها محول کند که از عهده آن برنیايند، این به معنای بی‌عدالتی و ظلم خواهد بود و بر همه مسلم است که خداوند هیچ‌گاه ظلم نمی‌کند؛ لذا تکلیف مالایطاق به‌دلیل نقض عدالت الهی غیرممکن است (شهرستانی، ۱۴۲۱، ۵۶/۱).

۲-۳-۴. **نفی جبر:** معتزله به اختیار انسان معتقد و بر آن تصریح دارند؛ آنان بر این باورند که انسان‌ها اراده آزاد دارند و می‌توانند اختیار انجام اعمال خود را داشته باشند. بنابراین، خداوند نمی‌تواند کسی را به انجام کاری که از عهده او خارج است مجبور کند. این باور می‌تواند به جبر تعبیر شود و اصل آزادی اراده انسان را نقض کند که معتزله کاملاً با آن مخالف‌اند (جبایی، ۱۴۱۱، ۳۰۱).

۳-۳-۴. **استناد به عقل:** معتزله به عقل به‌عنوان یکی از منابع اصلی فهم دین تأکید دارند. نگرش خاص معتزله به عقل به‌خصوص در اندیشه‌های قاضی عبدالجبار جلوه می‌کند. وی از بزرگ‌ترین متکلمان معتزلی بود و در آثارش بارها بر توانایی و استقلال عقل در تشخیص حسن و قبح اعمال و درک مفاهیم دینی تأکید کرده است. در المعنی، او به تفصیل درباره استقلال عقل در شناخت اصول دین و مسائل اخلاقی بحث می‌کند (قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ۲۲/۱). از نظر آنان، عقل انسان به‌طور مستقل از وحی، قادر است درک کند که تکلیف مالایطاق امری نادرست است. عقل انسان درک می‌کند که خداوند هیچ‌گاه نمی‌تواند فردی را به چیزی تکلیف کند که برای او غیرممکن باشد، این عقیده به‌ویژه در آرای آن‌ها در مورد اخلاقیات و عدالت الهی برجسته است (زمخشری، ۱۴۰۷، ۳۳۲/۱).

۴-۳-۴. **استناد به قرآن:** در تقریر این دیدگاه، آیه «لا یكلف الله نفساً إلا وسعها» (بقره/ ۲۸۶) به‌طور ویژه در نظریه معتزله از اهمیت بالایی برخوردار است. آنان این آیه را دلیلی قوی برای پذیرش قاعده «تکلیف مالایطاق» می‌دانند. این آیه به وضوح بر امتناع چنین تکلیفی اشاره دارد. از این جهت، معتزله این آیه را به‌عنوان تأکیدی بر عدالت الهی و معقول بودن تکالیف الهی برشمرده‌اند. جبایی هم در آثار خود و هم در شرح آثارش به این آیه اشاره کرده و آن را تأیید کننده قاعده «تکلیف مالایطاق» می‌داند؛ به این معنا که تکلیف به چیزی که از عهده انسان خارج است نمی‌تواند از سوی خداوند صورت پذیرد؛ چراکه به‌عنوان ظلم تلقی می‌شود (جبایی، ۱۴۱۱، ۳۰۰؛ جبایی، ۱۴۱۵، ۳۲۳/۱). همچنین برخی از متکلمان بزرگ معتزله در آثار خود به‌طور مستقیم به قاعده تکلیف مالایطاق پرداخته‌اند. آنان به این قاعده به‌عنوان یک اصل اساسی در کلام اسلامی اشاره کرده و آن را با عدل الهی پیوند می‌زنند. قاضی عبدالجبار در المعنی به وضوح بیان کرده که این قاعده از اصول مسلم معتزله است (قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ۲۳۴/۵).

بر این اساس علاوه بر امامیه، معتزله نیز به‌طور قاطع، قاعده «تکلیف مالایطاق» و امتناع آن را قبول دارند و آن را براساس اصول عدالت الهی و آزادی اراده انسانی توجیه می‌کنند. از نظر آنان، چنین تکلیفی در تعارض با عدالت الهی است. آنان این قاعده را منطبق با آیه «لا یكلف الله نفساً إلا وسعها» دانسته و با افزودن دلایل عقلی و فلسفی خود بر آن صحه گذارده‌اند.

۴. نقد و تحلیل و جمع‌بندی مباحث

عبارت «لا یكلف الله نفساً إلا وسعها» که بخشی از آیه پایانی سوره بقره است و در آیات دیگری نیز مشابه آن دیده می‌شود (بقره/ ۲۳۳؛ انعام/ ۱۵۲؛ اعراف/ ۴۲ و مؤمنون/ ۶۲)، از کلیدی‌ترین آیات قرآن در باب مبانی فقه و کلام اسلامی است. این آیه به‌شکل خاصی در مباحث مربوط به عدالت الهی و حدود تکلیف انسان‌ها مورد استناد قرار گرفته است. نسبت دادن تکلیف مالایطاق به خداوند، به اصل اصیل عدالت الهی خدشه وارد می‌کند. از این‌رو، بسیاری از متکلمان از جمله امامیه و معتزله با استناد به ادله عقلی و نقلی و به‌ویژه با توجه به اصل عدالت الهی، آن را مردود دانسته و بر نادرستی آن تأکید کرده‌اند. در پاسخ به استدلال موافقان تکلیف مالایطاق که بر قدرت نامحدود الهی تکیه دارند، می‌توان گفت که قدرت الهی در صورتی که عدالتش را مخدوش کند، اساساً به ذات خداوند تعلق نمی‌گیرد؛ از طرفی میان «امکان وقوع» و «وقوع بالفعل» تمایزی اساسی وجود دارد

به این معنا که اشاعره مبتنی بر قدرت نامحدود الهی، صرفاً امکان وقوع آن را از ناحیه خداوند منتفی ندانسته‌اند و بر وقوع و فعلیت چنین اراده‌ای باور ندارند و میان قدرت ذاتی خداوند و فعل ارادی او تفاوت قائل شده‌اند. به بیان دیگر، آنان معتقدند که قدرت نامحدود خدا چنین نیست که هر چیزی که قدرت بر آن تعلق می‌گیرد، ضرورتاً در عالم واقع نیز تحقق یابد. این تفکیک در بحث «تکلیف ما لا یطاق» نیز به‌روشنی مطرح شده است. اشاعره بر این باورند که خداوند می‌تواند انسان را مکلف به امری فراتر از توان او سازد؛ اما در واقع چنین حالتی رخ نمی‌دهد و به فعلیت در نمی‌آید؛ لذا این سخن که خداوند نمی‌تواند فراتر از توان، عباد را به تکلیف مأمور کند، تعارضی با قدرت مطلق او ندارد؛ زیرا قدرت خداوند در دایره عدالتش تعریف و شناخته می‌شود و او به احدی ظلم نمی‌کند. چنان که فرمود: «و لا یظلم ربک أحداً» (کهف/۴۹). از طرفی اشاعره با تفکیک بین محال ذاتی و محال بالغیر، صدور اولی را از ناحیه خداوند غیرممکن دانسته و امر به ممتنع بالغیر (مانند ایمان ابولهب) را مجاز برشمرده‌اند. همچنین، از آنجا که تکلیف فراتر از وسع، امری عبث به‌شمار می‌رود، بسیاری از اندیشمندان انتساب آن را به خداوند نادرست دانسته‌اند. همچنین در اینجا لازم است دو نکته مورد توجه قرار گیرد:

نکته اول این که مفهوم «وسع» و تاثیر آن بر احکام - چنان که گذشت - به نوعی تشکیکی و غیرمنضبط به‌نظر می‌رسد. برای شرح بیشتر آن باید گفت تحلیل معناشناختی واژه «وسع» در این آیه نشان می‌دهد که این واژه از نظر مفهومی دارای مراتب و گستره‌ای متفاوت است. به عبارت دیگر، وسع امری مشکک و تابع شرایط فردی، اجتماعی و موقعیتی انسان‌ها است. این امر می‌تواند این سؤال را مطرح کند که اگر «وسع» به‌عنوان یک مبنای اساسی مدنظر قرار گیرد، آیا منجر به عدم انضباط در احکام شرعی و شخصی‌سازی آن‌ها نمی‌شود؟ به‌ویژه که انسان‌ها دارای ظرفیت‌های گوناگون از نظر توانایی‌های جسمانی، ذهنی، فکری و عاطفی هستند. آیا این تفاوت‌ها باعث نمی‌شود که احکام شرعی از حالت کلی و الزام‌آور خارج شده و دچار نوعی نسبیت در اجرا شوند؟ این پرسش‌ها در مباحث اصول فقه نیز مطرح بوده و برخی اصولیان بر ضرورت تبیین دقیق و قاعده‌مند این مفهوم تأکید کرده‌اند تا از تشتت در استنباط‌های فقهی جلوگیری شود.

نکته دوم به تاثیر تفاسیر مختلف از «وسع» بر دیدگاه‌های فقهی مربوط می‌شود؛ با توجه به این که وسع به‌عنوان مبنای تکلیف الهی در نظر گرفته شده است، تفاسیر گوناگون از آن تأثیر مستقیمی بر دیدگاه‌های فقهی دارند. برخی از فقها وسع را به معنای حداقل توانایی مکلف دانسته و از آن در جهت تسهیل تکالیف شرعی بهره برده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ۴۲/۸؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۳۰۷/۲). در برابر، برخی دیگر معتقدند که وسع تنها ناظر به توانایی جسمانی نیست، بلکه شامل جنبه‌های روحی، اقتصادی و حتی اجتماعی نیز می‌شود (ابن حزم، ۱۴۰۵، ۲۸۵/۳؛ سبکی، ۱۴۱۱، ۱۳۴/۱)؛ بنابراین، این اختلاف تفسیری بر حوزه‌هایی مانند اجبار یا اختیار در تکالیف شرعی، حدود مسئولیت‌ها و حتی مسائلی چون اضطرار و حرج تأثیرگذار بوده است. در این زمینه، مراجعه به آرای اصولیان و فقهای برجسته ضروری است. به‌ویژه در کتاب «جمع الجوامع» اثر سبکی و شرح آن که توسط جلال‌الدین محلی انجام شده، مباحث اصولی مرتبط با وسع، مورد بررسی قرار گرفته که می‌تواند در تبیین دقیق‌تر این مفهوم و جلوگیری از برداشت‌های ناصحیح مؤثر باشد. با بررسی این منابع، می‌توان نشان داد که چگونه فقها تلاش کرده‌اند مفهوم «وسع» را در چارچوبی مشخص و قابل استنباط بگنجانند تا از بروز چالش‌های احتمالی در اجرای احکام شرعی جلوگیری شود. بررسی مفهوم «وسع» در آیه مذکور نشان می‌دهد که این واژه دربردارنده معانی گسترده‌ای است که می‌تواند در تفسیر تکالیف شرعی و تعیین مسئولیت‌های دینی مؤثر باشد. با این حال، از آنجا که وسع مفهومی تشکیکی است، باید دقت شود که به‌نحوی تفسیر نگردد که موجب عدم انضباط در احکام شرعی شود. از سوی دیگر، اختلاف تفاسیر درباره وسع در میان فقها تأثیر مستقیمی بر احکام فقهی داشته و این امر اهمیت مراجعه به منابع اصولی معتبر را دوچندان می‌کند؛ لذا توجه به این ظرایف می‌تواند در ارائه درک بهتری از دیدگاه‌های اصولی درباره مفهوم وسع و نقش آن در استنباط احکام شرعی مؤثر باشد.

علاوه بر آنچه گفته شد، قرار گرفتن در شرایط اضطرار و اگرچه نیز در اتساع مفهومی وسع نقش دارد. قاعده اضطرار که مستفاد از آیه «فَمِنْ اضْطُرٍّ غَيْرِ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ» (بقره/۱۷۳) است به این معناست که در شرایط اضطراری، انجام برخی اعمال

حرام مجاز شمرده شده است؛ زیرا مکلف توان پرهیز از آن را ندارد. این مفهوم در قاعده اضطرار (الضرورات تبیح المحظورات) تجلی یافته است (حلی، ۱۴۱۳، ۳/۳۳۴). مطابق تعریف امام شافعی اگرچه آن است که شخصی اسیر دست کسی شود که قادر بر مخالفت با او نباشد؛ خواه سلطان، سارق یا هر غلبه کننده‌ای باشد و شخص مکره هراس داشته باشد که اگر مخالفت ورزد، مورد ضرب شدید یا بالاتر از آن قرار گرفته یا کشته می‌شود (شافعی، ۱۴۲۴، ۳/۲۳۶). همچنین این مبحث به عناوینی مانند شهادت و مباحث مالی نیز توسعه می‌یابد که تفصیل آنها مجال دیگری را می‌طلبد.

۵. نتایج

یافته‌های پژوهش به شرح زیر است:

۱. متکلمان و فقهای امامیه و معتزله با استدلال‌های عقلی و استناد به آیات و نیز استدلال‌های کلامی، تکلیف مالایطاق را قبیح و انتساب آن به خداوند را نادرست دانسته‌اند. دیدگاه اشاعره نیز ضمن تأکید بر قدرت نامحدود خداوند، ناظر به عدم وقوع چنین تکالیفی و فعلیت یافتن آن از طرف خداوند است. اشاعره وقوع تکلیف به ممتنع ذاتی را محال؛ اما امر به ممتنع بالغیر را مجاز شمرده‌اند. همچنین امر به ممتنع در قالب خبر (خبر در مقام انشاء) را نیز ممکن برشمرده‌اند.
 ۲. مفهوم «وسع» در آیه «لا یكلف الله نفسا إلا وسعها» به‌طور گسترده‌ای توسط مفسران قرآن به‌عنوان «توان» یا «ظرفیت» انسان‌ها تعریف شده است.
 ۳. مفسران برجسته مانند فخر رازی، ابن کثیر، طباطبایی، طبرسی، طبری و بسیاری دیگر بر این باورند که مفهوم واسع شامل تمام ساحت‌های زندگی انسان می‌شود. از جمله مسائل اخلاقی، اجتماعی، ظرفیت‌های جسمانی، عاطفی و حتی فکری و در همه ابعاد زندگی انسانی جریان دارد؛ لذا شارع مقدس هم در اوامر و زواجر الهی - در همه ابعاد فوق - و هم تکالیف شرعی به توان و سطوح ظرفیت بندگان توجه کرده است.
 ۴. عدالت الهی - به‌عنوان یکی از صفات ذات خداوند- مبتنی بر تشریع احکام و تکالیف شرعی، در توجه به تفاوت‌های انسان‌ها در ساحت گوناگون انسان‌شناختی تفسیر دقیق‌تری یافته و به این استدلال منتهی می‌شود که تفاوت‌های انسان‌ها و اختلاف در ظرفیت‌ها و قابلیت‌های آنان تعارضی با اصل عدالت ندارد به این معنا که عدالت الهی اقتضا می‌کند که مسؤولیت انسان‌ها در قبال یک امر الهی اعم از اوامر و زواجر مولوی و یا ارشادی، متناسب با ظرفیت‌های انسان و به قدر وسع او، در همه ابعاد باشد؛ لذا مسؤولیت انسان متناظر و متناسب با ظرفیت‌ها و توانایی‌های اوست.
- قاعده تکلیف در حد وسع، می‌تواند در فرایند استنباط احکام و نیز مباحث حقوقی، اخلاقی و تربیتی به‌عنوان یک مبنای عقلانی، همواره مورد توجه باشد. چنانکه قواعد مهمی مانند اضطرار و اگرچه نیز در فرایند تشریع نقشی اساسی داشته و در توسعه معنایی «وسع» قابل استناد هستند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان از زحمات و مساعدت‌های همکاران محترم دوفصلنامه وزین (مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب) که در رفع نواقص و اصلاحات مقاله از راهنمایی‌های ارزشمند خود دریغ نورزیدند و نیز داوران ارجمند که با باریک‌بینی، ظرائف پژوهشی را متذکر شدند سپاسگزارم.

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن. (١٤١٩ق). تفسیر ابن ابی حاتم. ریاض: مکتبه نزار مصطفى الباز.
- ابن احمد، قاضی عبدالجبار. (بی تا). المغنی فی ابواب التوحید و العدل. بی جا: بی نا.
- ابن حزم، علی بن احمد. (١٤٠٥ق). المحلی بالآثار. تحقیق احمد محمد شاکر. قاهره: دار التراث.
- ابن فارس، أبی الحسین احمد. (١٤٢٢). معجم مقاییس اللغة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن فورک، محمد. (١٩٨٧م). مجرد مقالات الشيخ ابی الحسن الاشعری، به کوشش دانیل ژیماره. قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (١٤١٩ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن کثیر، عمادالدین اسماعیل. (١٢٩٧ق). احادیث التوحید و الرد علی الشکر. دهلی: بی نا.
- اشعری، ابوالحسن علی. (١٤٠٠ق). مقالات الاسلامیین. ویسبادن: فرانس شتاینر.
- انصاری، مرتضی. (١٤١٥ق). فرائد الأصول (الرسائل)، قم: مؤسسه النشر الإسلامی. بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر. (١٩٧٧م). الفرق بین الفرق و بیان الفرقه الناجیه. بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
- بلاغی، محمدجواد (بی تا). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد بعثت.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (١٤٠٩ق). شرح المقاصد. بیروت: عالم الکتب.
- جیایی، ابو هاشم محمد بن علی. (١٤١١). الضروریات فی علم الکلام، بیروت: دارالعلم للملایین.
- جیایی، ابوهاشم محمد بن علی. (١٤١٥). شرح المقالات، بیروت: دارالفکر.
- جرجانی، حسین بن حسن. (١٣٧٨ش). جلاء الأذهان و جلاء الأحزان (تفسیر گازر). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جصاص، احمد بن علی. (١٤٠٥ق). احکام القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حفیدی، وریا. «تاثیر نگرش تاریخی فقیه بر تفسیر متون دینی با تاکید بر حدیث بسمله»، دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، سال ششم، صفحات ١٣٥-١١٤.
- حلبی، ابی الصلاح. (١٤٠٤ق). تقریب المعارف فی الکلام. قم: الهادی.
- حلی، حسن بن یوسف. (١٤١٣ق). قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف. (١٤٢٠ق). نهائیه الوصول الی علم الأصول. تحقیق حسین موسوی کرمانی، شیخ عیسی عدیلی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- خراسانی، محمدکاظم. (١٤٠٩ق). کفایه الاصول. قم: مؤسسه آل البيت.
- خمینی، سید روح الله. (١٣٧٩ش). تحریر الوسیله. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (١٤٢٢). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (١٤٠٧ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دارالکتب العربی.
- سبکی، تاج الدین عبدالوهاب بن علی. (٢٠٠٣م). جمع الجوامع فی اصول الفقه. تحقیق و پانوشته: عبدالمنعم خلیل ابراهیم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله. (١٣٩٧ق). اللوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه. تبریز: مطبعه شفق.
- شافعی، محمد بن ادريس. (١٤١٢ق). احکام القرآن. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- شافعی، محمد بن ادريس. (١٤٢٤ق). کتاب الأم. بیروت: دار قتیبه للطباعه و النشر و التوزیع.

شهرستانی، احمد. (۱۴۲۱ق). الملل و النحل. بیروت: دارالمعرفه.

ضیایی، محمدعادل. (۱۴۰۳ش). «پیش فرض های فقهی و بسترهای پیدایش آن». دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، سال هفتم، صفحات ۲۶-۱.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). تفسیر القرآن العظیم طبرانی. اردن: دارالکتب الثقافی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصرخسرو.

طبری، محمدبن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفه.

طوسی، محمدبن الحسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طوسی، محمدبن الحسن. (۱۳۸۷ق). المبسوط فی الفقه الإمامیه. (به تصحیح محمدباقر بهیودی)، تهران: المکتبه المرتضویه.

عطار الشافعی، حسن بن محمد. (۱۲۵۰ق). حاشیه العطار علی شرح الجلال المحلی علی جمع الجوامع. بیروت: دارالکتب العلمیه.

غزالی، محمدبن محمد. (بی تا). المستصفی من علم الاصول. بیروت: دارالأرقم.

فخر رازی، محمدبن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۰۹ق). الوافی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

کاشانی، فتح الله بن شکرالله. (بی تا). منهج الصادقین فی إلزام المخالفین. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

کرمی، محمد. (۱۴۰۲ق). التفسیر لکتاب الله المنیر. قم: انتشارات علمیه.

مظفر، محمدرضا. (۲۰۰۴م). اصول الفقه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

مکی بن حموش. (۱۴۲۹ق). الهدایه إلى بلوغ النهایه. امارات: جامعه الشارقه.

مکی العاملی، محمدبن جمال الدین. (۱۴۱۹ق). ذکرى الشیعه فی احکام الشریعه. قم: مؤسسه آل البيت.

نجفی انصاری، مرتضی بن محمد. (۱۴۰۰ش). المکاسب. قم: دارالحکمه.

نیشابوری، ابی بکر محمد. (۱۴۲۳). تفسیر القرآن. مدینه: دار المآثر.

References

Holy Quran

- Ibn Abī Ḥātam, 'A. (1998). Tafsīr Ibn Abī Ḥātam. Riyadh: Nizār Muṣṭafā il-Bāz. [In Arabic]
- Ibn Aḥmad, Q. (Nd). al-Mughnī fī Abwāb al-Tawḥīd wa al- 'Adl. Np: Npn. [In Arabic]
- Ibn Ḥazm, 'A. (1984). al-Muḥallā bil-Āthār. Cairo: Dār al-Turāth. [In Arabic]
- Ibn Fāris, A. (2001). Mu'jam Maqā'is al-Lughat. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn Furk. M. (1987). Mujarrad Maqālāt al-Shiykh Abī Ḥasan al-Ash'arī. Cairo: Maktabat Thiqaḥfat Dīniyyat. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, I. (1998). Tafsīr al-Qur'ān al-'azīm. Beirut: Dār al-Kutub al- 'Ilmiyyat. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, 'I. (1862). al-Aḥādīth al-Tawḥīd wa al-Radd 'Alā al-Shirk. Delhi: Npn. [In Arabic]
- 'Ash'arī, A. (1997). Maqālāt al- Islāmīyīn. Wiesbaden: Franz Steiner. [In Persian]
- Anṣārī, SM. (1994). Farā'id al-Uṣūl. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Baghdādī, 'A. (1977). Farq Bayn al-Firaq , Bayān al-Firqat al-Najīyyat. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdat. [In Arabic]
- Balāghī, M. (Nd). 'Alā al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur'ān. Qum: Bi'that. [In Arabic]
- Taftāzānī, M. (1988). Sharḥ al- Maqāṣid. Beirut: 'Ālam al-Kutub al-'Ilmiyyat. 1996 (1995). 2: 384. [In Arabic]
- Jabāyī, M. (1990). al-Ḍarūriyāt fī 'Ilm al-Kalām. Beirut: Dār al-'Ilm al-Malāyīn. [In Arabic]
- Jabāyī, M. (1994). Sharḥ al- Maqālāt. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Jurjānī, 'A. (1999). Jalāl al-'Adhhān wa Jalāl al-'Aḥzān. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Jaṣṣāṣ, A. (1984). Aḥkām al-Qur'ān. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al- 'Arabī. [In Arabic]
- Hafidi, V. "The Impact of the Historical Perspective of the Jurist on the Interpretation of Religious Texts with Emphasis on the Hadith of Basmalah". *Journal of Comparative Studies in Jurisprudence and Fundamentals of Schools*. Nd. 6. 114-135. [In Persian]
- Ḥalabī, A. (1983). Taqrīb al-Ma'ārif fī al-Kalām. Qum: al-Hādī. [In Arabic]
- Ḥillī, Ḥ. (1992). Qawā'id al-Aḥkām Fī Ma'rifat al-Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Ḥillī, Ḥ. (1999). Nihāyat al-Wuṣūl 'Ilā 'Ilm 'Uṣūl. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Khurāsānī, MK. (1988). Kifāyat al-Uṣūl. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Khomeini, SR. (2000). Taḥrīr al-Wasīlat. Qum: Jimā'at al-Mudarrisīn. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥ. (2000). Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- al-Zamakhsharī, M. (1986). Kashshāf 'An Ḥaqā'iq Wa Ghawāmiḍ al-Tanzīl. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]

- Sabkī, T. (2003). Jam' al-Jawāmi' fī Uṣūl al-Fiqh. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Suyūrī Hillī, M. (2018). al-Lawāmi' al-Ilāhīyyat fī Mabāḥith al-Kalamīyyat. Tabriz: Maṭba'at Shafaq. [In Arabic]
- Shāfi'ī, M. (1991). Aḥkām al-Qur'ān. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Shāfi'ī M. (2003). al-'Umm. Beirut: Dār al-Qutaybat. [In Arabic]
- Shahristānī, A. (2000). al-Milal wa al-Niḥal. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- Ziaei, M. "Jurisprudential Presuppositions and the Contexts of Their Emergence." Bi-Quarterly Journal of Comparative Studies in Jurisprudence and Principles of Schools. 2025. 1-26. [In Persian]
- Ṭabāṭabāy, M. (2011). al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: al-'A'lamī lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Ṭabarānī, S. (2008). Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm. Jordan: Dār al-Kutub al-Thaqāfī. [In Arabic]
- Ṭabarsī, F. (1994). Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān. Tehran: Nāsir Khusru. [In Arabic]
- Ṭabarī, M. (1991). Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1986). Tahdhīb al-Aḥkām. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1967). al-Mabsūṭ Fī Fiqh al-Imāmīyyat. Tehran: al-Maktabat al-Murtaḍawīyyat. [In Arabic]
- 'Atā' al-Shāfi'ī, H. (1834). Ḥāshīyyat al-'Atā' 'Alā Sharḥ al-Jalāl al-Muḥallā 'Alā Jam' al-Jawāmi'. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Ghazzālī, M. (Nd). al-Mustaṣfā min 'Ilm al-Uṣūl. Beirut: Dār al-'Arqam. [In Arabic]
- Fakhr Rāzī, M. (1999). Mafāṭīḥ al-Ghayb. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Fiyḍ Kāshānī, M. (1989). al-Wāfi. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Kāshānī, F. (Nd). Manhaj al-Ṣādiqīn Fī Ilzām al-Mukhālifīn. Tehran: Islāmīyyat. [In Persian]
- Karamī, M. (1981). al-Tafsīr li-Kitāb Allāh al-Munīr. Qum: 'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Muẓaffar, M. (2004). Uṣūl al-Fiqh. Qum: Dār al-Nashr Islāmī. [In Arabic]
- Makkī, B. (2008). al-Hidāyat 'Ilā Bulūgh al-Nihāyat. United Arab Emirates: Jāmi'at al-Shāriqat. [In Arabic]
- 'Āmilī, M. (1999). Dhikrā al-shī'at. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Anṣārī, SM. (2021). Makāsib. Qum: Dār al-Ḥikmat. [In Arabic]
- Niyshābūrī, M. (2003). Tafsīr al-Qur'ān. Medina: Dār al-Māthir. [In Arabic]